

مجتمع آموزش عالی علوم انسانی

پایان نامه ارشد

حقوق جزا و جرم شناسی

موضوع:

مسئولیت کیفری تیم درمان از منظر فقه امامیه و حقوق افغانستان

نگارنده:

محمد باقر بصیری

کد تحصیلی:

۱۱۵۴۳۰۶

استاد راهنما:

مسعود مصطفی پور

تابستان ۱۳۹۹

دستورالعمل

تقدیم بہ

امام علی (علیہ السلام)

تختین نوازندہی آہنگ روح بخش عدالت در کترہی کیتی، آن کہ پرواک عدالتش، ہم چنان طنین شور و شوق و زندگی و امید را در جان زخم دیدگان و سرخوردگان از ستم و بی عدالتی جلا پیشگان جهان، ایجاد می- کند، آن کہ جان پاک و معصومش را برای تحقق آرمانی ترین آرزوهای بشر نثار کرده است.

باتقدیراز:

با الهام از حدیث شریف «من لم یسکر المخلوق لم یسکر الخالق»، بر خود لازم می دانم از زحمات استاد رہنمای ام، دکتر «معوذ مصطفی پور» کہ از ارزانه ارشادهای شان در طول تدوین پایان نامه دریغ نکرده اند، تشکر و قدردانی نمایم.

بہمچنین تقدیر فراوان دارم از اساتید داور گرامی کہ در اصلاح اندیشه ام قلم زده اند؛ و بہمچنین از نهاد علمی جامعہ المصطفی (ص) العالمیہ، بہ خصوص «مؤسسہ آموزش عالی علوم انسان» کہ بسترشده علمی و بانندگی را برای طلاب فراهم نموده و موجب کترش و تداوم علمی در سراسر جهان شده است.

چکیده

در دنیای صنعتی معاصر، شیوع انواع مختلف ویروس‌ها از جمله ویروس Covid-۱۹، بررسی مسئولیت کیفری تیم درمان و ابعاد مختلف آن را به موضوعی حائز اهمیت تبدیل کرده است؛ به‌ویژه هنگامی که در حوزه حقوق پزشکی تطبیقی (مثلاً فقه امامیه و حقوق افغانستان) قرار گیرد. در همین رابطه، فقهای امامیه عموماً پزشکان را در دو گروه «پزشکان متخصص» (حاذق) و «پزشکان غیرمتخصص» قرار داده و دامنه مسئولیت کیفری آن‌ها را متفاوت از یکدیگر ترسیم می‌کنند؛ به دین صورت که پزشک متخصص را زمانی دارای مسئولیت کیفری می‌دانند که جنایت وارده بر بیمار، محصول عمد یا تقصیر جزایی (بی احتیاطی و بی‌مبالاتی) او باشد، والا وی را ضامن نمی‌دانند؛ اما پزشک غیرمتخصص را در هر حالتی مسئول رفتار خویش بر می‌شمرند، اعم از آنکه عمد یا تقصیری در میان باشد یا خیر. مشابه این موضع، در حقوق کیفری افغانستان نیز پذیرفته شده است؛ لکن با لحاظ این نکته که قانون‌گذار افغانستان، علاوه بر مسئولیت کیفری و مدنی پزشک «غیرمتخصص»، وی را موظف به پرداخت هزینه‌های درمانی بیمار نیز کرده است.

در مورد اذن بیمار یا اولیاء وی نیز گفتنی است که میان فقه امامیه و حقوق افغانستان تفاوت چندانی به چشم نمی‌خورد؛ یعنی در هر دو، اصل بر آن است که بدون رضایت «بیمار» یا «اولیاء، سرپرستان یا نمایندگان قانونی» وی، پزشک معالج حق طبابت ندارد، لکن در موارد فوری، مثل آنکه بیمار، بیهوش باشد یا به اولیاء و سرپرستان وی دسترسی نباشد، منعی برای درمان وجود ندارد. مثلاً در بند (ج) ماده ۱۵۸ و ماده ۴۹۷ مصوب ۱۳۹۲ ایران که منبعث از فقه امامیه است، اخذ رضایت یا برائت در موارد «فوری» و «ضروری» لازم دانسته نشده است و چنانچه پزشک برای نجات بیمار، طبق مقررات اقدام به معالجه نماید، کسی ضامن تلف یا صدمات وارده نمی‌باشد.

واژگان کلیدی: مسئولیت کیفری، تیم درمان، رضایت، برائت، فقه امامیه، قانون افغانستان.

فصل اول: کلیات و مفاهیم

- مبحث اول- کلیات ۲
- ۱- بیان مسأله ۲
- ۲- پیشینه تحقیق ۴
- ۳- ضرورت تحقیق ۴
- ۴- سوال‌های تحقیق ۴
- ۴-۱- سوال اصلی: ۵
- ۴-۲- سوال‌های فرعی: ۵
- ۵- فرضیه‌های تحقیق ۵
- ۵-۱- فرضیه سوال اصلی: ۵
- ۵-۲- فرضیه‌های سوال‌های فرعی ۵
- ۶- هدف تحقیق ۶
- ۷- نوآوری تحقیق ۶
- مبحث دوم- مفهوم شناسی ۷
- گفتار اول: مسئولیت ۷
- بند اول: معنای لغوی ۷

۸..... بند دوم: معنای اصطلاحی

۸..... ۱- تعریف قرآنی

۹..... ۲- تعریف فقهی

۱۰..... ۳- تعریف حقوقی

۱۲..... مسؤولیت در قانون افغانستان

۱۳..... گفتار دوم: کیفر

۱۳..... بند اول: معنای لغوی

۱۳..... بند دوم: معنای اصطلاحی

۱۳..... ۱- تعریف فقهی

۱۴..... ۲- تعریف حقوقی

۱۸..... گفتار سوم: مسؤولیت کیفری

۱۸..... بند اول: معنای فقهی

۲۰..... بند دوم: معنای حقوقی

۲۱..... گفتار چهارم: تیم درمان

۲۲..... بند اول: تیم

۲۲..... ۱- معنای لغوی

۲۲	۲- معنای اصطلاحی
۲۳	بند دوم: درمان
۲۳	۱- معنای لغوی
۲۴	۲- معنای اصطلاحی
۲۹	مبحث سوم: مبانی شناسی
۲۹	گفتار اول: جایز بودن طبابت در شریعت اسلامی
۳۱	گفتار دوم: قاعده احسان
۳۳	گفتار سوم: ضرورت
۳۵	گفتار چهارم: اذن در معالجه و درمان
۳۹	مبحث چهارم: پیشینه شناسی
۳۹	گفتار اول: پیشینه درمان
۳۹	بند اول: قبل از اسلام
۴۰	بند دوم: بعد از اسلام
۴۲	گفتار دوم: پیشینه مسئولیت کیفری پزشک
۴۲	بند اول: در حقوق باستانی
۴۲	مصریان قدیم

۴۳..... وضع بابلی‌ها

۴۳..... یهودیان

۴۳..... بند دوم: در حقوق افغانستان

فصل دوم: محدوده مسئولیت کیفری تیم درمان در جرایم عمدی

۵۱..... مبحث اول: جنایات عمدی موجب قصاص یا دیه

۵۱..... گفتار اول: در فقه امامیه

۵۱..... بند اول: قبل از تولد (دوران جنینی)

۵۲..... ۱- ریشه سقط جنین

۵۲..... ۲- نوع شناسی سقط جنین

۵۳..... الف - سقط جنین طبیعی:

۵۳..... ب- سقط جنین جنایی:

۵۴..... پ- سقط جنین درمانی:

۵۵..... ت- سقط جنین ضرب‌های:

۵۶..... ۳- محدوده مسئولیت کیفری تیم درمان

۵۶..... الف- حیات قبل از دمیدن روح:

۵۸..... ب- بعد از دمیدن روح:

بند دوم: بعد از تولد..... ۶۲

۱- سبب حسی:..... ۶۴

۲- سبب شرعی:..... ۶۴

۳- سبب عرفی:..... ۶۵

۱- تاثیر سبب قابل پیشبینی باشد:..... ۶۶

۲- مسبب، سبب را ایجاد کرده باشد:..... ۶۶

۳- سبب اقوی باشد:..... ۶۷

۴- تاثیر سبب و مباشر یکسان باشد:..... ۶۷

۵- سبب و مباشر هر دو قصد اتلاف را داشته باشند:..... ۶۸

گفتار دوم: در حقوق افغانستان..... ۷۱

بند اول: قبل از تولد (دوران جنینی)..... ۷۱

بند دوم: بعد از تولد..... ۷۵

۱- سبب، محرک مباشر باشد:..... ۷۸

۲- مباشر و سبب هر دو برای وقوع رفتار مجرمانه تبانی کنند:..... ۷۹

۳- سبب با مباشر در بخش از وقوع جرم با داشتن علم کمک کند:..... ۷۹

بند سوم: ضمان شخص حقیقی:..... ۸۰

- بند چهارم: ضمان شخص حکمی ۸۲
- مبحث دوم: جرایم تعزیری ۸۴
- گفتار اول: افشاء اسرار بیمار در فقه امامیه ۸۴
- گفتار دوم: افشاء اسرار در حقوق افغانستان ۸۷

فصل سوم: محدوده مسئولیت کیفری تیم درمان در جرایم غیر عمدی

- مبحث اول: تقصیر تیم درمان در فقه امامیه و محدوده مسئولیت آنها ۹۲
- گفتار اول: مسئولیت کیفری ۹۲
- گفتار دوم: مسئولیت مدنی ۹۶
- بند اول: عدم اخذ براءت از بیمار یا ولی وی ۹۷
- ۱- نظر غیر مشهور فقهای امامیه ۹۷
- ۲- نظر مشهور فقهای امامیه ۹۹
- الف- قاعده اتلاف ۱۰۰
- ب- قاعده تسبیب ۱۰۱
- پ- قاعده لاضرر ۱۰۱
- ت- قیاس اولویت ۱۰۱
- ث- جلوگیری از هدر رفتن خون مسلمان ۱۰۲

- ۱۰۲..... ج- اجماع فقهای شیعه
- ۱۰۶..... بند دوم: اخذ برائت از بیمار یا ولی وی
- ۱۰۶..... ۱- نظر غیرمشهور فقهای امامیه
- ۱۰۷..... ۲- نظر مشهور فقهای امامیه
- ۱۱۱..... مبحث دوم: تقصیر تیم درمان در حقوق افغانستان و محدودهٔ مسئولیت آنها
- ۱۱۱..... گفتار اول: مسئولیت کیفری تیم درمان در حقوق افغانستان
- ۱۱۴..... یک- اسناد مادی:
- ۱۱۵..... دو- اسناد معنوی:
- ۱۱۵..... ضمان کیفری تیم پزشک از منظر قانون افغانستان
- ۱۱۷..... گفتار دوم: مسئولیت مدنی
- ۱۲۱..... نتیجه گیری
- ۱۲۴..... فهرست منابع
- ۱۲۴..... الف) منابع فارسی
- ۱۲۸..... ب) منابع عربی

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

این فصل در برگیرنده سه مبحث «کلیات»، «مفهوم شناسی»، «مبانی شناسی» و «پیشنه- شناسی»، به شرح زیر می باشد:

مبحث اول - کلیات

در این مبحث، ساختار کلی پایان نامه (پروپوزال) در قالب شش قسمت بیان می گردد که عبارتند از:

۱- بیان مسأله

با افزایش نقش جامعه پزشکی در جوامع امروزی، بررسی ابعاد مختلف مسئولیت کیفری تیم درمان از اهمیتی به سزا برخوردار است؛ به نحوی که تبیین مفاهیم کلیدی، چالش ها و راهکارهای آن از مهمترین موضوعات پژوهشی قلمداد می گردد. در همین راستا، در این پژوهش تلاش می شود این موضوع از دو منظر فقه امامیه و حقوق افغانستان مورد بررسی قرار گرفته و با نگاهی تطبیقی، وجوه اشتراک و افتراق آن ها تحلیل گردد.

پیش از طرح هر مبحثی، تبیین مفهوم «تیم درمان» و ارائه تعریف «پزشک» به عنوان یکی از ابتدایی ترین، اما مهمترین، چالش های پایان نامه محسوب می شود. در این خصوص، برخی تعریف مضیق را پذیرفته اند، بدین معنی که اشخاصی را پزشک بر می شمردند که دارای «پروانه رسمی» هستند؛ در حالی که عده ای دیگر آن را در معنای موسع به کار برده و علاوه بر پزشکان رسمی، آن را شامل شکسته بندها، ماماها و قابله های که در برخی مناطق نظیر روستاها مشغول به طبابت غیررسمی هستند نیز می دانند.

در گام بعد، آنچه که می‌بایست با دقت مورد بررسی قرار گیرد، نحوهٔ مداخلهٔ پزشک در وقوع جرایم است. به بیان دقیق‌تر، این موضوع قابل طرح است که مسئولیت کیفری تیم درمان به چند صورت قابل تصور است؛ به مباشرت، تسبیب یا اجتماع مباشرت و تسبیب؟

اولین و رایج‌ترین نحوهٔ مداخلهٔ تیم درمان در وقوع جرم، «مباشرت» است؛ یعنی پزشک یا پزشکانی که به صورت مستقیم، عمداً یا سهواً آسیبی را بر تمامیت جسمانی بیمار وارد می‌کند. در این قسمت، می‌بایست مسئولیت کیفری تیم درمان از منظر فقه امامیه و حقوق افغانستان بررسی شود.

دومین نحوهٔ مداخلهٔ تیم درمان در وقوع جرم، «تسبیب» است؛ یعنی پزشک یا پزشکانی در قالب سبب اقوی از مباشر مسئولیت کیفری داشته باشند. این موضوع هر چند در فقه امامیه به بحث گذارده شده است؛ اما در حقوق افغانستان می‌تواند به نحوهٔ دقیق‌تری مورد کنکاش علمی قرار گیرد.

و سومین نحوهٔ مداخلهٔ تیم درمان در وقوع جرم، «اجتماع مباشرت و تسبیب» است. به نظر می‌رسد از مهمترین مسائل قابل طرح در این پایان نامه، بررسی ابعاد مختلف این موضوع از منظر فقه امامیه و حقوق افغانستان است. به بیان دیگر، اگر اشخاصی در یک مسأله درمانی به صورت تیمی اقدام نمایند، مسئولیت کیفری آن‌ها از منظر فقه و حقوق افغانستان به چه شکلی می‌باشد؟ برای مثال، اگر در یک عملیات جراحی، متخصص‌های مختلف مانند پزشک بیهوشی، پزشک جراح و دستیاران وی حضور داشته باشند و برخی به مباشرت و عده‌ای به تسبیب باعث ایراد جراحی به بیمار شوند، مسئولیت کیفری آن‌ها به چه نحوی است؟ به نظر می‌رسد در این مورد، قانون افغانستان با چالش‌ها و حتی خلاهای تقنینی جدی‌ای مواجه

می‌باشد که باید مورد توجه قانونگذار قرار گرفته و در اولین فرصت ممکن، تدبیری برای این اشکالات اندیشیده شود.

۲- پیشینه تحقیق

برخلاف فقه امامیه و ادبیات حقوقی ایران، به نظر می‌رسد در باب موضوع «مسئولیت کیفری تیم درمان»، در جامعه حقوقی افغانستان، کتاب یا پایان‌نامه در خور توجهی وجود ندارد؛ موضوعی که در پژوهشگر، این انگیزه را ایجاد کرده است که با استفاده از گنجینه فقه امامیه و ادبیات حقوقی نسبتاً غنی ایران، پایان‌نامه‌ای در این راستا، البته بیشتر از زاویه حقوق افغانستان، به رشته تحریر در آورد.

۳- ضرورت تحقیق

امروزه به موازات پیشرفت‌های پزشکی، جرایم و تخلفات پزشکی نیز به چالشی جدی برای حقوقدانان مبدل شده است. این موضوع، در کشورهای نظیر افغانستان - به جهت کم‌کاری دولت و عدم آگاهی شهروندان از قانون - به‌طور فزاینده‌ای بستر قانون‌شکنی را برای جامعه پزشکی و متقابلاً تضییع حقوق بیماران فراهم ساخته است. در همین راستا، به نظر می‌رسد از مهمترین ابزارهای مقابله با این آناشیم حقوقی، توسل به آموزه‌های فقهی و تدوین قانونی جامع در این‌باره است که لازمه آن، انجام پژوهش‌های حقوقی و تقریر پایان‌نامه‌های نظام‌مند می‌باشد؛ موضوعی که مسلماً راه قانون‌گریزی و نادیده‌گرفتن آموزه‌های شرعی، به ویژه برای تیم درمان که با حیات مردم سروکار دارند، را مسدود می‌کند.

۴- سوال‌های تحقیق

همانند سایر پایان‌نامه‌ها، سوال‌های این تحقیق نیز در دو قسمت زیر مطرح می‌شوند:

۴-۱- سوال اصلی:

از منظر فقه امامیه و قانون افغانستان، مسئولیت کیفری تیم درمان چگونه است؟

۴-۲- سوال‌های فرعی:

- (۱) در فقه امامیه و قانون افغانستان، به چه شخصی پزشک گفته می‌شود؟
- (۲) در فقه امامیه و قانون افغانستان، مقصود از قوانین پزشکی چه می‌باشد؟
- (۳) در فقه امامیه و قانون افغانستان، اخذ برائت چه تاثیری در مسئولیت تیم درمان

دارد؟

۵- فرضیه‌های تحقیق

فرضیه‌های سوال‌های اصلی و فرعی، به ترتیب به شرح زیر می‌باشند:

۵-۱- فرضیه سوال اصلی:

به نظر می‌رسد مسئولیت کیفری تیم درمان در فقه امامیه و حقوق افغانستان مبتنی بر مبنای پذیرفته شده در نظریه «مسئولیت کیفری مبتنی بر تقصیر» می‌باشد.

۵-۲- فرضیه‌های سوال‌های فرعی

- (۱) به نظر می‌رسد پزشک، صرفاً شامل شخص یا اشخاصی می‌شود که دارای پروانه رسمی پزشکی می‌باشند، به نحوی که اقدامات سایر اشخاص، حتی اشخاصی که عرفاً پزشک نامیده می‌شوند، مداخله غیرمجاز در امور پزشکی به شمار می‌رود.
- (۲) به نظر می‌رسد قوانین پزشکی، صرفاً شامل آن دسته از مقرراتی می‌شود که در قالب آیین نامه، بخش نامه و نظیر آن تصویب شده است و شامل مقررات عرفی پزشکی نمی‌شود.

(۳) به نظر می‌رسد اخذ برائت در فقه امامیه و قانون افغانستان، در هر حالتی، وجود یا عدم وجود تقصیر یا قصور، باعث برداشته شدن مسئولیت مدنی تیم درمان می‌شود.

۶- هدف تحقیق

هدف اصلی این پژوهش، بررسی و پاسخ به چالش‌های حقوقی است که جامعه پزشکی افغانستان با آن دست و پنجه نرم می‌کند. به بیان دقیق‌تر، از مهمترین اهداف این پایان‌نامه، تبیین راهکارهای فقهی و قانونی برای صیانت جامعه اسلامی و دفاع قانونی از حقوق بیماران، در قبال جرایم و تخلفاتی است که پزشکان به‌عمد یا تقصیر باعث آن می‌شوند.

۷- نوآوری تحقیق

فرایند این تحقیق بر دو اصل اساسی مبتنی است: اولاً دانستن مسائل فقه امامیه مرتبط با این موضوع؛ و ثانیاً استخراج و تحلیل مواد مرتبط با این پژوهش از قوانین افغانستان. با این عبارت، آنچه که به‌نظر، نوآوری اصلی این پژوهش محسوب می‌گردد، تلفیق این دو دیدگاه با یکدیگر است؛ به ویژه آنکه در افغانستان، در کنار مذهب تشیع، مذهب اهل تسنن (حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی) نیز خودنمایی کرده و پاره‌ای از این دیدگاه‌ها، در موادی از قوانین افغانستان نیز منعکس شده است.

مبحث دوم - مفهوم شناسی

پس از ذکر ساختار کلی پایان‌نامه، نوبت به تعریف و تشریح مهم‌ترین مفاهیم مطروحه در پایان‌نامه می‌رسد که عبارتند از:

گفتار اول: مسئولیت

در این گفتار، معنای «لغوی» و «اصطلاحی» واژه مسئولیت، در دو بند توضیح داده خواهد شد:

بند اول: معنای لغوی

واژه مسئولیت دارای ریشه‌ای عربی از ماده «سَأَلَ يَسْأَلُ» بوده و مصدر آن، سؤال، سألَه، مَسْأَلَةٌ، تسأل و سألَه می‌باشد.^۱ مسئولیت واژه جدیدی است که در زبان فقهای قدیم و معاصر بکار نرفته است، بلکه حقوقدانان از آن استفاده نموده‌اند.^۲ برخی از لغویین مثل مرحوم دهخدا نیز آن را «مسئول»؛ یعنی کسی که مورد بازخواست قرار گیرد به سبب تعهد حفظ حراست بودن، تعریف کرده‌اند.^۳

اصل واژه مسئولیت در لغت عرب، اسم مفعولی است که معنای مصدر را می‌دهد؛ مانند: مقصور، مفتون و امثال آن. پیش از اضافه شدن «ی» و «ت»، لفظ مسؤول اسم مفعول می‌باشد و بر ذات چیزی دلالت می‌کند در مورد کاری که انجام داده است؛ از او سؤال می‌شود. اما با اضافه شدن دو حرف «ی» و «ت» بیش از اصل خود دلالت می‌کند. با این ملاحظه واژه

۱. ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد بن مکرم، (۱۴۰۴)، *لسان العرب*، ج ۱۱، بیروت، دارالفکر، ص ۳۱۸.

۲. بطیخ، عثمان، (۱۴۰۷)، *المسئولية المدنية في الفقه الاسلامي والقانون*، تونس، پژوهشگاه اصول دین، ص ۱۰.

۳. دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۷)، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران، انتشارات انشگاه تهران، ص ۴۴۸.

مسئولیت لفظ عامی است که بر هر کس که امکان سؤال از او در زمینه علم پزشکی و دیگر علوم مختلف وجود داشته باشد، انصراف دارد.^۱

بند دوم: معنای اصطلاحی

بسته به علمی که از دریچه آن به واژه مسئولیت نگریسته می‌شود، معنای اصطلاحی این واژه متفاوت خواهد بود. بنابراین برای فاصله گرفتن از معنی لغوی و پی بردن به تعریف اصطلاحی آن، باید مباحث را از سه منظر «قرآنی»، «فقهی» و «حقوقی» مورد توجه قرار داد:

۱- تعریف قرآنی

واژه مسئولیت در قرآن کریم علاوه بر معنای استخباری - استفهامی، در معنای دیگری از جمله در معنایی که دارای توبیخ است نیز بکار رفته است که مراد از آن استخبار امر مجهولی نبوده، بلکه دلالت بر محکومیت و استحقاق شخص مورد سؤال دارد. آیات شریفه پیش‌رو، بدین معنی اشاره دارند. «وَقَفَّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ»^۲ مسلمانان همه متابعت کنند در گفتار، ولی یهود و نصاری لال شوند. صدایی دیگر از عقب محشر بلند شود: ای اقرارکنندگان به محمد (ص) روانه بهشت شوید؛ همین‌که خواستند روانه شوند از مصدر جلالت پروردگار خطاب رسد: «وَقَفَّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ»: نگاه دارید آنان را برای پرسش و سؤال. فرشتگان گویند: پروردگارا برای چه آنها را باز داریم و از چه بازپرسی و سؤال نمائیم؟ خطاب رسد از ولایت علی (ع) و اولاد او پرسش کنید. من

^۱ آل شیخ مبارک، قیس بن محمد، (۱۳۸۹)، حقوق و مسئولیت پزشکی در آئین اسلام، ترجمه محمود عباسی، تهران،

انتشارات حقوقی مؤسسه فرهنگی حقوقی سینا، ص ۱۳۷۷.

^۲ سوره مبارکه صافات، آیه شریفه ۲۴.

امر نمودم به تمام بندگان خود هر کجا و در هر موضع که شهادت به نبوت محمد (ص) دادند، باید به ولایت علی (ع) و اولاد او نیز شهادت بدهند.^۱

«قَوِّرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ * عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ»^۲ سوگند به پروردگارت، ما از آنان سؤال خواهیم کرد * از آنچه عمل کردید. و منظورمان از این سؤال، توبیخ و سرکوفت آنهاست. یعنی به آنها گوییم: چرا معصیت کردید؟ حجت شما چه بود؟ بدین ترتیب رسوا و مفتضح خواهند شد.^۳ «أَشْهَدُوا خَلَقَهُمْ سَتُكْتَبُ شَهَادَتُهُمْ وَيَسْأَلُونَ»^۴ شهادتی که بر ملائکه داده‌اند بزودی نوشته خواهد شد و یسالون نوعی تهدید است.^۵ آنچه که بیان گردید از جمله مواردی هستند که بر این معنا دلالت دارند.

۲- تعریف فقهی

در اصطلاح فقهاء، مسؤولیت به معنی تعهد شخص بر رفع ضرری که به دیگری وارد کرده، آمده است. فرقی ندارد که این ضرر از ناحیه تقصیر شخص باشد یا ناشی از فعالیت‌های او؛ و خواه بر نفس باشد و یا مال دیگری را تلف کرده باشد.^۶

ضمان در اصطلاح فقهای امامیه عبارت است از: تعهد به پرداخت دین دیگری به طوری که از ذمه مدیون خارج شده و به ذمه ضامن منتقل می‌شود، ولی نزد اهل تسنن، ضمان عبارت

^۱ بروجردی، محمدابراهیم، (۱۳۶۶)، تفسیر جامع، ج ۱، تهران، کتابخانه صدر، ص ۲۱۸.

^۲ سوره مبارکه حجر، آیات شریفه ۹۲ و ۹۳.

^۳ طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، (بی تا)، ج ۱۳، ترجمه حسین نوری همدانی، تهران، فراهانی، ص ۲۱۸.

^۴ سوره مبارکه زحرف، آیه شریفه ۱۹.

^۵ طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۵)، تفسیر جوامع الجامع، ج ۵، ترجمه علی عبدالحمیدی، مشهد، آستان قدس رضوی،

بنیاد پژوهشهای اسلامی، ص ۵۱۶.

^۶ آل شیخ مبارک، قیس بن محمد، پیشین، ص ۲۳.